

APIE REVOLIUCINĮ ŽYGIĮ Į POKOMUNIZMO KALNUS IR ŠIOS KELIONĖS REZULTATUS*

2008 metais išleista Vilniaus universiteto profesoriaus Zenono Norkaus knyga „Kokia demokratija, koks kapitalizmas? Pokomunistinė transformacija Lietuvoje lyginamosios sociologijos požiūriu“ – tai daugiabriaunė pokomunistinio kapitalizmo ir demokratijos analizė, kurios svarstomų problemų amplitudė mažų mažiausiai apima ekonomikos, politologijos, sociologijos bei istorijos dalykus. Kartu tai žvalgomas tyrimas, kuriuo mėginama išsiaiškinti, kokios yra galimybės pritaikyti komparatyvistines teorijas Lietuvos pokomunistinei transformacijai nagrinėti, o sykiu – kuo pats Lietuvos atvejis galėtų būti naudingas tarptautinei komparatyvistikai. Atsižvelgiant į tai, kad lyginamųjų tyrimų Lietuvoje dar labai trūksta, mūsų šalies socialinių mokslų masteliu tokios aprėpties knyga yra *revoliucinė* arba, kitaip tariant, atveria naują tyrimų darbotvarkę.

Knygos struktūrai nusakyti tiktų „žygio per kalnus“ metafora, kurią, beje, pats autorius pavartoja pokomunistinės transformacijos esmei apibūdinti¹. Iš tikrųjų ši knyga – tai savotiškas žygis sudėtingais kalnų takeliais, kuriuose dar daug neištyrinėtų vietų, pavojingų tarpeklių ir netikėtų vingių. Septynios knygos dalys – tai septynios

---

* Norkus Zenonas. Kokia demokratija? Koks kapitalizmas? Pokomunistinė transformacija Lietuvoje lyginamosios istorinės sociologijos požiūriu. Vilnius: Vilniaus universiteto leidykla, 2008.

vijos, juosiančios šį aukštų kalnų masyvą ir sudarančios vieną didelį kelią, kuriuo kylant vis labiau priartėjama prie esminių knygos klausimų, t. y. pokomunistinės Lietuvos demokratijos ir kapitalizmo būklės įvertinimo. „Aukščiausia“ knygos vieta – septintoji dalis, kurioje atliekama išsami lyginamoji Lietuvos, Estijos bei Slovėnijos kapitalizmo raidos analizė. Šios analizės svarbą rodo ir pats knygos viršelis, kuriame būtent kaip Lietuvos pokomunistinės transformacijos kelio alternatyvos pavaizduotos Slovėnija ir Estija.

Recenzijos pabaigoje nurodysiu keletą šios kelionės tęsimo ar sugrįžimo truputį atgal galimybių. Pagrindinė mano pastaba dėl knygos yra susijusi su nepakankamu, mano nuomone, politinių institucijų vaidmens įvertinimu. Iš tiesų, sunku būtų prikišti Z. Norkui, kad jis nepaminėjo kokios nors svarbios teorijos nagrinėjamu klausimu, tačiau jei žvelgtume į bendrą knygos architektūrą, susidaro išpūdis, kad į ją gana problemiška integruojasi pokomunistinės transformacijos modeliai, pabrėžiantys tam tikrų politinių institucijų, pirmiausia valstybės ir jos infrastruktūros, vaidmenį nulemiant ir kreipiant transformacijos rezultatus. Kitaip tariant, šioje recenzijoje ginama nuomonė, jog tam, kad atsakytume į pagrindinius knygoje keliamus klausimus – kokia (pokomunistinė) demokratija ir koks (pokomunistinis) kapitalizmas – pirmiausia derėtų atsakyti į klausimą: o kokia (pokomunistinė) valstybė?

***

Taigi, išsiruošęs link lietuviškojo pokomunizmo viršukalnės, Z. Norkus pirmosiose dvejose dalyse išdėsto tam tikrus „filosofinius prolegomenus“. Pirmojoje dalyje aptariamos pamatinės lyginimo kategorijos (kultūra, visuomenė, civilizacija, imperija), taip pat tam tikros lyginamosios vaizduotės metaforos (evoliucija kaip laiptų vaizdinys ir istorija kaip rizominio tinklo idėja), apžvelgiama istorinė modernizacijos tyrimų raida. Antroji dalis skirta lyginimo metodologijai ir jos dilemoms. Šioje dalyje taip pat pristatomas Ch. Ragino

išplėtotas kokybinės lyginamosios analizės metodas. Nors šio metodo vėliau autorius tiesiogiai netaiko, iškeliamos svarbios daugiopio ir konjunktyrinio priežastingumo sąvokos. Šios sąvokos implikuoja, kad tam tikrą socialinį reiškinį paprastai lemia ne viena priežastis, o kelios – kaip atskiri veiksniai arba kaip jų deriniai. Šios metodologinės implikacijos visokeriopaai pagrindžiamos vėliau. Tirdamas įvairius pokomunistinės transformacijos reiškinius, Z. Norkus pristato daug juos aiškinančių teorijų ir kiekvienai jų stengiasi atrasti savąją vietą taip jas visas originaliai sujungdamas.

Trečioji dalis skirta komunizmo fenomenui aptarti. Čia dėstomos kritinės pačių marksistų (daugiausia „trockistų“) teorijos, kuriomis jie bandė apibūdinti sukurtąją santvarką, ir nemarksistinės komunizmo teorijos, t. y. komunizmo kaip totalitarizmo, kaip kelio į modernybę ir kaip neopatrimonializmo koncepcijos. Mėgindamas paaiškinti šių nemarksistinių komunizmo sampratų įvairovę, Z. Norkus siūlo atsižvelgti į vidinius komunistinio pasaulio skirtumus. Jiems paaiškinti autorius pritaiko Herberto Kitchelto siūlomą schemą, pagal kurią komunizmo pobūdis priklauso nuo prieš jį įvedant pasiektą modernizacijos lygio.

Komunizmo tipų įvairovės tema toliau plėtojama ketvirtojoje dalyje, skirtoje išėjimo iš komunizmo problematikai aptarti. Teigiama, kad būtent komunizmo paveldo skirtumai kartu su ankstesnių laikų civilizacinio paveldo savitumais buvo svarbiausi veiksniai, nulėmę taip pat išėjimo iš komunizmo orientacijų, būdų ir šios transformacijos baigčių įvairovę.

Penktojoje dalyje pagrindinis dėmesys skirtas pokomunistinių šalių demokratizavimo procesams ir jų padariniams. Čia išsamiai pristatoma A. Lijpharto liberaliųjų demokratijų kiekybinė indukcinė tipologija, pagal kurią atsižvelgiant į įvairius institucinės sandaros elementus išsivysčiusios demokratijos skirstomos į mažoritarines ir konsensuso demokratijas. Autoriaus teigimu, Vidurio ir Rytų Europos (VRE) šalys iki šiol pasižymi tam tikru mažoritarinių bei kon-

sensuso „institucijų kokteiliu“, tad, anot Z. Norkaus, pokomunistinių šalių politinės sistemos raidos perspektyvos kol kas yra atviros. Šioje dalyje taip pat išsamiai aptariamoms pokomunistinės demokratijos kokybės problemoms – ypač pilietinis pasyvumas ir menkas vyriausybių atliepiamumas savo šalių piliečių lūkesčiams.

Šeštojoje dalyje pagrindinis dėmesys skiriamas įvairioms (M. Weberio, K. Marxo, J. Schumpeterio, K. Polanyi, K. Meyneso ir kitų autorių) kapitalizmo teorijoms. Čia taip pat pristatomos „kapitalizmo įvairovės“ teorijos, kurios galiausiai leidžia pereiti prie tiesioginės Slovėnijos ir Baltijos šalių lyginamosios analizės, pateikiamos septintojoje dalyje.

Kaip dėstoma autoriaus, Lietuva, nusprendusi įgyvendinti liberaliąją demokratiją ir racionalų antreprenerišką kapitalizmą, šių tikslų (bent jau teoriškai) galėjo siekti dviem keliais. Vienu iš jų žengė Estija, įvykdžiusi tarptautinių Vakarų ekspertų siūlytas radikalias neoliberalias ekonomines reformas ir taip iš pagrindų pakeitusi savo ekonominio gyvenimo santvarką. Kitą kelią pasirinko Slovėnija – įgyvendino tokias reformas, dėl kurių „slovėniškasis“ kapitalizmas primena socialiai orientuotą ekonominę sutvarkymą.

Pasak Z. Norkaus, ši pokomunistinės transformacijos „pirmūnių“ skirtis atkartoja liberalios rinkos ekonomikos (LRE) ir koordinuotos rinkos ekonomikos (KRE) dichotomiją, aptinkamą tarp labiausiai išsivysčiusių pasaulio šalių. Vienas kertinių Peterio Hallo ir Davido Soskice'o išplėtos „kapitalizmo įvairovės“ teorijos teiginių yra tai, kad KRE šalys (Vokietija, Japonija, taip pat Skandinavijos šalys) kaip ir LRE (tai pirmiausia anglosaksų šalys), turi savų lyginamųjų institucinių pranašumų, kurie joms leidžia sėkmingai konkuruoti pasaulyje². Mažiau konkurencingos yra tik „negrynos“ šalys, kuriose galima aptikti tiek LRE, tiek KRE kapitalizmo bruožų. Tam, kad išliktų konkurencingos, ilgainiui jos turės pasirinkti, kuriuo iš dviejų kelių norėtų judėti.

Autorius mėgina pagrįsti, kad būtent ši pasaulinės dvikryptės ekonomikų konvergencijos tezė gali padėti įminti pokomunistinės

transformacijos mįslę: kodėl pasirinkusios visiškai skirtingas transformacijos strategijas Estija ir Slovėnija susilaukė santykinai pačių geriausių rezultatų. Sykiu ši teorija Z. Norkui leidžia apibrėžti kitų Vidurio ir Rytų Europos šalių padėtį ir perspektyvą – jos yra arba „vėluojančios Slovėnijos“ (KRE kelias), arba „vėluojančios Estijos“ (LRE kelias), ir tolesnė jų raida priklausys nuo pastangų „gryninti“ savo kapitalizmą sėkmės.

Lietuvą Z. Norkus apibūdina kaip tokią „vėluojančią Estiją“, kurios pradinės transformacijos sąlygos bent iš dalies buvo panašios į Slovėnijos. Taigi kyla du klausimai: kodėl Lietuva nepasirinko Slovėnijos kelio ir kodėl atsiliko žengdama „estiškuoju“? Šiems klausimams išnagrinėti Z. Norkus skyrė du paskutinius knygos skyrius.

Aiškindamas, kodėl Lietuva nepasuko Slovėnijos keliu, nors šios dvi šalys turi tam tikrų panašumų (visu pirma, dėl tautinio komunizmo paveldo), Z. Norkus pirmiausia pabrėžia unikalų kairių diskursą, išsugalėjusį nepriklausomoje Slovėnijoje ir „apsaugojusį“ ją nuo neoliberalių „šoko terapijos“ reformų, kurios įgyvendintos iš esmės visoje likusioje Vidurio ir Rytų Europoje³.

Nors slovėnai daugeliu atvejų visiškai nesivadovavo neoliberaliomis tarptautinių Vakarų ekspertų rekomendacijomis, jų ekonomika greitai atsigavo po neilgos recesijos ir palyginti lengvai integrovosi į Vakarų ekonomiką. Ši sėkmė pirmiausia aiškintina tuo, kad Jugoslavijos režimas buvo palyginti švelnus ir tam tikru mastu leido vystyti rinkos santykiams. Taigi slovėnams nereikėjo mokytis, kaip veikti pagal rinkos taisykles, todėl jie galėjo lengviau prisitaikyti prie pasikeitusių sąlygų ir sykiu transformuoti buvusią politinę ir ekonominę sistemą be tokių radikalų „pertrūkių“, kuriuos patyrė kitos VRE valstybės ir ypač Baltijos šalys.

Taigi viena iš pokomunistinės transformacijos pamokų yra ta, kad leisti sau nevykdyti radikalų „šoko terapijos“ reformų, tačiau kartu sėkmingai integruotis į tarptautines Vakarų politines ir ekonomines struktūras buvo įmanoma tik tuo atveju, jei komunistiniu laikotarpiu

buvo prekiauta su Vakarais ir turėta gyvenimo rinkos sąlygomis partitės. Šia prasme pokomunistinė transformacija Baltijos šalyse buvo sudėtingesnė nei Vidurio Europoje.

Nepaisant bendros Baltijos šalių „lėmties“, jų transformacijos eiga ir rezultatai skyrėsi. Net įstojusi į ES, įvairiais tarptautinių organizacijų ir reitingų agentūrų vertinimais, Estija pranoksta Baltijos šalis ir daugumą kitų VRE šalių.

Panašiai kaip aiškindamas Slovėnijos išskirtinumą, Z. Norkus, lygindamas Lietuvą su Estija, daugiausia svarbos teikia tam tikriems kultūriniais ir istoriniams veiksniams, o ypač estų visuomenės protestantiškumui ir atvirumui kapitalistinei kultūrai. Kita vertus, Z. Norkus pabrėžia, kad skirtingus Baltijos šalių transformacijos rezultatus lėmė ne viena priežastis, o kelių veiksnių „komplektas“. Tad protestantizmo kultūrinis fonas ir kognityvinis artumas Suomijai padėjo estams tik geriau prisitaikyti prie naujų permainų ir greičiau perimti rinkos kapitalizmo pamokas, bet tai jokiū būdu nedeterminuoja tolesnės Baltijos šalių raidos.

Atsakius į klausimus, kokia – „vėluojanti Slovėnija“ ar „vėluojanti Estija“ – yra Lietuva ir kodėl ji tokia tapo, keliamas dar vienas – normatyvinis klausimas, kurį autorius pabrėžia esant kur kas svarbesnį už ankstesnius, t. y. į ką reikėtų Lietuvai lygiuotis ir ką vytiš ateiityje?

Čia Z. Norkus gana stipriai sukritikuoja neoliberalią ekonominę politiką ir jos padarinius visuomenei. Jis pabrėžia, kad ši politika nėra neutrali paskirstymo atžvilgiu, nes ne visos socialinės grupės vienodai laimi iš mokesčių ir viešųjų paslaugų pasiūlos mažinimo. Nuoseklus neoliberaliųjų idėjų įgyvendinimas suteikia vienašališkų pranašumų turtingiausiai, gambiausiai, iniciatyviausiai visuomenės daliai. Maža to, dauguma įgytų pranašumų paveldimi – turtingi tėvai užtikrina geresnes starto galimybes savo palikuonims. Šie paveldėti pranašumai yra nepelnyti, tad iš tikrųjų neoliberalus kapitalizmas yra ne meritokratinės, bet klasinės visuomenės ekonominis pagrindas. Sykiu LRE šalims būdingas aukštesnis skurdo lygis, ryškėjanti soci-

alinė nelygybė ir didėjantis nusikalstamumas. Taigi, anot Z. Norkaus, KRE yra geresnė ekonominė sistema, nes ji ne mažiau produktyvi ekonomiškai ir kartu leidžia užtikrinti palyginti geresnę likimo nuskriaustų ar kilmės neapdovanotų rentomis visuomenės narių padėtį, tad Slovėniją (o tolesnėje perspektyvoje – ir Skandinavijos šalis) vy-tis tikrai verta (646–648 p.).

Tačiau ar tai įmanoma? Iš tikrųjų yra nemažai sąlygų, kurios riboja šias Lietuvos galimybes. Z. Norkus vėl daugiausia išskiria kultūrinio ir sociologinio pobūdžio „kliuvinius“ – menką tarpusavio bendrąjį pasitikėjimą Lietuvos visuomenėje bei socialinio ir kultūrinio kapita-lo stoką. Nesant šių aplinkybių, vargu ar ambicingos, visuotinio sutarimo reikalaujančios viešosios politikos programos bus veiksmingos ir pasiteisins. Galų gale, Z. Norkus, pažymėdamas socialinio kapitalizmo „trapumą“, kelia klausimą, ar apskritai verta plaukti prieš srovę (globalizaciją neoliberalia kryptimi), jeigu ta srovė tokia greita, kad vis tiek atsidursi ten, kur ji neša?

Nors ir nusiteikęs gana pesimistiškai, Z. Norkus palieka mažą „vilties spindulėlį“. Lietuva, anot jo, dar turi nedidelių galimybių tapti socialinio kapitalizmo sala „didžiąjame neoliberalizmo vandenyne“, jei tik Europos Sąjungai pavyktų tapti socialinio kapitalizmo žemynu.

Šia ateities prognoze ir baigiama knyga – ir su šiočia tokia viltimi (skaitytojui socialistui), ir sykiu (tiesa, paties autoriaus tiesiogiai nepasakyta) liūdna išvada (skaitytojui nacionalistui), kad didesnę tautos solidarumą skatinanti ir sykiu ekonomiškai veiksminga socialinė politika Lietuvoje įmanoma tik dar didesnio nacionalinio suvereniteto atsisakymo sąskaita.

***

Kaip minėta, ši knyga – tai tam tikros žvalgytuvės po pakankamai klaidžius pokomunistinės transformacijos kalnus. Kadangi ja siekta aprėpti iš esmės visus svarbiausius šio proceso klausimus, autorius neišvengiamai pateikia daug pastebėjimų, kuriuos dar reikėtų pati-

krinti ir nuodugniau panagrinėti. Tai labiau šios knygos pranašumas nei trūkumas, nes taip užmenamos naujos pokomunistinės raidos mįslės, kurioms įminti galėtų būti toliau plėtojami pokomunistinių kraštų politinių ir ekonominių procesų tyrimai.

Žinoma, kiekvienas skaitytojas turbūt pats atsirinks, kas jam įdomiausia ir aktualiausia iš šios knygos (o rinktis čia išties yra iš ko), tačiau atkreipčiau dėmesį į keletą knygos argumentacijos vietų, kurios, mano manymu, galėjo būti geriau pagrįstos ar šiek tiek papildytos.

Pirma, sujungdamas H. Kitchelto ir M. P. Šaulausko pasiūlytas schemas, Z. Norkus išskiria tris pagrindines pokomunistinių šalių grupes. Pasak jo, labiausiai išsivysčiusioms ir biurokratinio-autoritariniu komunizmu pasižymėjusioms šalims būdinga *restauracinė* transformacijos orientacija (t. y. atkurianti ankstesnę ikikomunistinę tvarką). Kitos šalys, kurios iki komunizmo nebuvo labai modernizuotos, pasižymėjo tautiniu komunizmu ir po šaltojo karo pasirinko *imitacinę* reformų orientaciją. Galiausiai, trečios šalys, kurios pradėtos modernizuoti tik jau įsigalėjus komunizmui, patyrė labiausiai „korumpuotą“ ar tradiciniais „patrono ir kliento“ tinklais pasižymintį komunizmą (dar kitaip vadinamą patrimoniniu) ir pasirinko *kontinuacinę* transformacijos orientaciją.

Pasak Z. Norkaus, pokomunistinės šalys, priklausančios pirmosioms dviem grupėms, įgyvendino arba palaipsnes, arba radikalias „šoko terapijos“ reformas, ir dauguma jų galiausiai iš esmės įvykdė savo siekį tapti valstybėmis, pasižyminčiomis liberaliąja demokratija ir vakarietiško tipo kapitalizmu. O buvusios patrimoninio komunizmo šalys virto valstybėmis, pasižyminčiomis autoritariniu ar pusiau autoritariniu valdymu bei „valstybinio“, „valstybinio monopolistinio“ arba „oligarchinio“ kapitalizmo forma. Tai daugiausia buvusios Sovietų Sąjungos respublikos (išskyrus Baltijos valstybes), taip pat Balkanų šalys. Yra ir „išimčių“ – Slovėnija, Kinija ir Vietnamas. Joms, pasak autoriaus, būdinga *inovacinė* transformacijos orientacija, kai išlaikoma nemažai buvusios santvarkos elementų, tačiau jie

kūrybiškai pritaikyti taip, kad šalies ekonomika tik dar labiau sustiprėjo ir nepatyrė didesnio nuosmukio.

Nors ši klasifikacija įtikinama, joje nemažai „baltų vietų“. Pirma, daug keblumų kyla dėl nuoseklaus restauracinės orientacijos įvertinimo ir jos santykio su imitacine orientacija apibrėžimo. Taip, kaip dėstoma iš pradžių, atrodytų, kad tai dvi skirtingos orientacijų rūšys. Z. Norkaus teigimu, restauracinė išėjimo iš komunizmo orientacija būdinga toms šalims, kuriose buvo nusistovėjęs biurokratinis autoritarinis komunizmas (tai Čekija, Rytų Vokietija, taip pat Latvija ir Estija). Tačiau vėliau galime pastebėti ir tam tikrą nenuoseklumą, nes autorius pripažįsta, kad tokia orientacija galėjo būti sunkiai realizuota, tad iš esmės visose VRE šalyse vyraujanti tapo imitacinė orientacija. Taigi darosi nebeaišku, kokia orientacija konkrečioje VRE šalyje iš tikrųjų buvo – ar restauracinė, ar inovacinė, o jei buvo jos abi, koks jų tarpusavio santykis?

Šią painiavą būtų galima išspręsti, jei orientacijas skirtume ne pagal šalis, o pagal konkrečių reformų pobūdį, ir taip pat jei, vertindami pokomunistinę transformaciją, atsižvelgtume ne tik į demokratizacijos bei liberalizacijos dimensijas, bet ir į valstybės sukūrimo ar atkūrimo lygmenį.

Iš tikrųjų, restauracinė orientacija yra aktuali tik tautinės valstybės atkūrimo atžvilgiu. Ji buvo būdinga toms visuomenėms, kurios nusprendė radikaliai atsisakyti savo komunistinės valstybės praeities. Taip įvyko Vidurio Europoje, bet ypač buvo aktualu visoms trimis Baltijos šalims, kurioms valstybę teko kurti iš naujo, tad istorinė tarpukario tautinės valstybės atmintis tapo valstybės sukūrimą ir visas kitas reformas įteisinančiu pagrindu. Tačiau konkrečios politinės ir ypač ekonominės reformos buvo įgyvendinamos remiantis imitacine logika. Klausimas buvo tik vienas: ar ekonomikos liberalizacijos priemonės įgyvendinti „po truputį“, ar vienu ypu.

Kalbant apie inovacinę orientaciją, ši sąvoka taip pat kelia abejonių. Pirma, ji apima labai skirtingas ir sunkiai palyginamas šalis (ir

todėl kyla įtarimų, kad sąvoka yra tiesiog „pritempta“ (*stretched*)⁴. Kita vertus, ji labiau nurodo ne transformacijos būdą, o rezultatą (t. y. „kūrybišką“, arba, tiksliau tariant, „rezultatyvų“ buvusios sistemos pritaikymą prie naujų sąlygų). Mano siūlymas būtų apskritai atsisaikyti gretinti Kinijos ir Vietnamo transformaciją su kitomis pokomunistinėmis valstybėmis (nes jų išėjimas iš komunizmo apskritai yra kitoks – šios šalys neišsivadėjo vienos partijos monopolio), o Slovėnijos išskirtinumą aiškinti tomis jau pirmiau nurodytomis aplinkybėmis (taip pat žr. 3 nuorodą), dėl kurių šiai šaliai restauracijos programa nebuvo tokia aktuali.

Galiausiai kalbant apie patrimoninio komunizmo valstybes ir daugumos jų pasirinktą kontinuacinę orientaciją, taip pat reiktų padaryti tam tikras išlygas. Į akis krinta tai, kad būtent tos patrimoninio komunizmo šalys, kurios nebuvo praradusios savo valstybingumo (Albanija, Bulgarija, Rumunija ir net tolimoji Mongolija), pasiekė kur kas geresnių transformacijos rezultatų (ypač politinių reformų srityje) nei kitos panašų komunizmo paveldą turėjusios šalys.

Iš tiesų, jeigu atidžiau pažvelgtume, šalys, kurios prasidėjus transformacijai išvengė teritorinių konfliktų ir šaltojo karo metu buvo išlaikiusios bent dalį savo suvereniteto, pasiekė kur kas geresnių transformacijos rezultatų nei kitos pokomunistinės šalys. Pastarosios buvo arba visai naujai susikūrusios tautinės valstybės (net neturinčios bent kiek ryškesnės istorinės tautinės valstybės patirties – tai visos posovietinės respublikos, įskaitant Rusiją, tačiau išskyrus Baltijos šalis), arba dar ir susidūrė su rimtais teritoriniais konfliktais, kurių iki šiol nesugeba išspręsti.

Antra, Z. Norkus pirmenybę atiduoda toms pokomunistinio kapitalizmo koncepcijoms, kurios į ES įstojusių VRE šalių kapitalizmus gretina su išsivysčiusių Vakarų šalių kapitalizmais. Tačiau yra ir tokių koncepcijų, kurios abejoja, ar tikrai į ES įstojusias VRE šalis galima laikyti pakankamai išsivysčiusiomis, kad jas būtų galima lyginti su vakarietiškais analogais.

Vieną tokių koncepcijų yra pateikę B. Greskovits ir D. Bohle, skirsiantys VRE šalis pagal eksportuojamos produkcijos pobūdį į pusiau branduolio ir pusiau periferines šalis. Pusiau branduolio valstybės (tai Slovėnija ir Višegrado šalys) daugiausia eksportuoja prekes, kurios yra aukštesnio technologinio lygio ir joms pagaminti reikia aukštesnės kvalifikacijos darbo jėgos (pvz., automobiliai, elektronika, vaistai). O pusiau periferinės ES pokomunistinės šalys (Baltijos valstybės, Rumunija ir Bulgarija) daugiausia eksportuoja žemesnio technologinio lygio ir žemesnės kvalifikacijos darbo jėgos reikalaujančias prekes (pvz., baldai, tekstilė, žemės ūkio produkcija) ir todėl pirmiausia konkuruoja ne su Vakarų, o su besivystančiomis pasaulio šalimis⁵.

Z. Norkus pamini šią koncepciją savo knygoje ir trumpai aptaria (641–642 p.), tačiau bent kiek konkrečiau savo santykio su ja neapibrėžia. O kaip tik atidesnis šios koncepcijos įvertinimas galėtų gero kai pakoreguoti pagrindinę knygos „siužeto liniją“.

Pirma, į klausimą, ar VRE šalių kapitalizmas yra pasiekęs tokį lygį, kad jam analizuoti galėtų būti pritaikomos Vakarų kapitalizmo koncepcijos, atsakyti būtų galima taip, kad kai kurios šių valstybių tokį lygį iš tikrųjų jau yra pasiekusios, kitos – dar ne.

Antra, Estija toli gražu nelaikytina „transformacijos sėkmės“ pavyzdžiu, o jos, kaip ir kitų Baltijos šalių, tariamas LRE pobūdis iš tikrųjų nulemtas pirmiausia pusiau periferinės padėties tarptautinėje prekyboje, kai pagrindinis konkurencinis pranašumas tėra mažai kvalifikuota ir pigiai apmokama darbo jėga.

Trečia, kitaip būtų galima interpretuoti ir VRE šalių transformacijos eigą bei rezultatus. Transformacijos pradžioje Višegrado ir Baltijos šalių eksporto struktūra buvo iš tiesų panaši (jeigu matuotume pagal aukštesnio lygio eksportuojamos produkcijos kieki). Tačiau vėliau jos išsiskyrė. Pagrindinė priežastis, kodėl Slovėnijai ir Višegrado šalims pavyko sėkmingiau transformuoti savo ekonomiką nei Baltijos valstybėms, pirmiausia buvo kur kas palankesnės institucinės aplinkybės – Slovėnija ir Višegrado šalys lengviau ir greičiau galėjo perkurti vals-

tybės struktūras ir prisitaikyti prie pasikeitusių sąlygų, nes šaltojo karo metu palaikė glaudesnius prekybos ryšius su Vakarais ir taikė įvairius su rinkos santykiais susijusius ekonominius eksperimentus.

Galiausiai, svarbu įvertinti pusiau periferinio ekonomikos statuso poveikį tolesnei valstybės raidai. Šalia „valstybės užgrobimo“ pavojaus (ypač realaus Bulgarijoje ir Rumunijoje), Baltijos šalims gresia „į kampa įvartytos“ valstybės scenarijus, kai visuomenė dėl nepakankamai brandžios ekonomikos struktūros yra visiškai neapsaugota nuo pasaulinės ekonomikos tendencijų svyravimo. Be jokios abejonės, šioms išvadoms detaliau įvertinti reikėtų išsamesnių tyrimų ir ilgesnio laiko tarpo, tačiau pastarojo meto pasaulio finansų krizė jas tarsi patvirtina, nes būtent „baltiškasis kapitalizmas“ atsiskleidė kaip ypač pažeidžiamas globaliųjų „finansų audrų“.

Trečioji pastaba susijusi su knygoje skirtu dėmesio gerovės valstybės problematikai stoka. Iš tikrųjų, pats autorius pažymi, kad socialinės politikos modeliai šioje knygoje traktuojami tik kaip viena iš institucinių kapitalizmo sričių. Tai iš dalies paaiškina, kodėl autorius gana pesimistiškai vertina socialinės politikos ateitį pranašaudamas, kad pasaulis ilgainiui turėtų tapti panašus į bekrasčių neoliberalizmo vandenyną su vos keliomis „skandinaviško socializmo“ uolomis (653 p.).

Tačiau bent dabartinės tendencijos toli gražu to nefiksuoja. Pastebėta, kad gerovės valstybė yra kur kas atsparesnė nei prognozuota. Iki šiol išlaidų socialinei apsaugai lygis nepažemėjo, išskiriami atskiri gerovės politikos tipai nesupanašėjo, o apskritai gerovės valstybė labiausiai keičiasi ne dėl ekonominės globalizacijos spaudimo, o dėl įvairių kitų, vadinamųjų „postindustrinių“ iššūkių, kaip antai svarbesnis paslaugų sektoriaus vaidmuo, moterų emancipacija ar demografinė krizė⁶. Apskritai, būtų tiksliau teigti, kad ateities gerovės politikos raidos tendencijos turėtų priklausyti ne nuo rinkos impulsų, bet nuo jos bei valstybės ir šeimos tarpusavio sąveikos. Nors visos šios trys pamatinės visuomenės institucijos, užtikrinančios visuomenės ir individo gerovę, yra tarpusavyje susijusios, kiekviena jų pasižymi savita raidos logika⁷.

Paskutinė pastaba yra dėl eurokapitalizmo ir jo raidos įvertinimo.

Z. Norkus tvirtina, kad Lietuva galėtų pasukti „slovėniškuoju“ keliu, jei sustiprėtų Europos socialinio modelio plėtra. Pripažindamas, kad pažanga įgyvendinant Europos socialinį modelį iki šiol buvo menka, autorius teigia, kad ji paspartėtų, jei ES transformuotųsi federacinės valstybės linkme.

Ši prognozė kelia rimtų abejonių. Pirma, kol kas tariamo Europos socialinio modelio įgyvendinimas pareikalautų daug daugiau lėšų ir administravimo sąnaudų, palyginti su prekybos liberalizavimu ir kitų „negatyviosios“ Europos integracijos priemonių taikymu. Todėl jo įdiegimas nebūtų vykdomas taip sklandžiai ir nuosekliai, kaip anksčiau naujosiose ES šalyse narėse buvo įgyvendinamos neoliberalios tarptautinių ekspertų rekomendacijos.

Antra, pačios ES „federalizacijos“ perspektyva šiandien yra miglota. Nepopuliari ši idėja ir tarp ES gyventojų. Tačiau net jei ES kada nors taptų federacine valstybe, ji susidurtų su didelėmis savo funkcionavimo problemomis, kylančiomis dėl Europos „demoso“ nebuvimo. Tai stipriai paveiktų ir Europos gerovės valstybės sukūrimo galimybes. Kadangi tokia ES federacija būtų labai susiskaidžiusi, vargu ar joje būtų įmanoma demokratinėmis priemonėmis įgyvendinti faktiškai nors kokią pajamų perskirstymo ar kitą „konfliktams imlią“ politiką. Paradoksalu, tačiau tokia „federacija be savo demoso“ galėtų funkcionuoti tik tada, jei visos ją sudarančios šalys sutartų, kad būtent neoliberali gerovės politika yra veiksmingiausias ir teisingiausias kelias kurti visuomenės ir kiekvieno jos individo gerovę⁸.

Baigdamas šią recenziją, dar kartą pabrėšiu, kad savo pastabomis tik siekiau atkreipti dėmesį į vietas, nuo kurių, mano galva, būtų verta tęsti trumpesnį ar ilgesnį nuotolio žygį po dar neištyrinėtus pokomunizmo kalnus. Bet koku atveju šis Z. Norkaus pasiaukojamomis pastangomis sudarytas žemėlapis ne tik padaro kitų būsimų žygeivių kelionę lengvesnę ir saugesnę, bet ir atveria jiems kur kas platesnius horizontus, viliodamas patirti išties naujų ir prasmingų iššūkių.

LIUTAURAS GUDŽINSKAS

PASTABOS IR NUORODOS
(*Endnotes*)

¹ Z. Norkus šią metaforą pavartoja nevienodam pokomunistinės transformacijos sudėtingumui įvairiose šalyse išryškinti. Pasak autoriaus, „kliūtis, kurias Vidurio Europos šalių reformatoriams reikėjo įveikti pakeliui į RAK ir į liberaliąją demokratiją, galima būtų palyginti su kliūtimis, kurias turi įveikti alpinistas, kopdamas į Tatrų ar Karpatų kalnus. Tuo tarpu Rusijai teko tikri Himalajai ar Pamyras. Reformos žlugo dėl klaidų, padarytų keliaujant ypač sunkiu maršrutu“ (Z. Norkus. *Ibid.* P. 391).

² Anot „kapitalizmo įvairovės“ teoretikų, ilgalaikėje perspektyvoje svarbiausias konkurencingumo veiksnys yra inovacinis pajėgumas, pasireiškiantis arba gebėjimu išleisti į rinką naujų produktų, arba mokėjimu tobulinti jau esamų kokybę. LRE konkurencingiausios visiškai naujų dalykų srityse, o KRE – palaipsnių naujovių srityse (Z. Norkus. *Ibid.* P. 32; p. Hall, D. Soskice (eds.). *Varieties of Capitalism: The Institutional Foundations of Comparative Advantage*. Oxford: Oxford University Press, 2001).

³ Šio kairiojo diskurso gyvybingumas pirmiausia aiškinamas tuo, kad slovėnai iki 1991 metų niekada neturėjo savo valstybės, o komunistinė Jugoslavija jiems buvo tarsi „saugumo“ buferis nuo „ekspansionistinių“ kaimynių Italijos ir Austrijos užmačių. Maža to, J. Broz Tito Jugoslavijoje ją sudarančios respublikos išlaikė savo vidinę autonomiją centro atžvilgiu, o Slovėnija buvo pats turtingiausias Jugoslavijos kraštas ir savo atotrūkį tuo metu sugebėjo dar labiau padidinti. Visa tai lėmė, kad Slovėnijoje ekskomunistai, pasibaigus šaltajam karui, tapo pagrindine nepriklausomybės siekusia politine jėga, sugebėjusia ilgam įsitvirtinti valdžioje ir visuomenės populiarumo viršūnėje.

⁴ G. Sartori. *Comparing and Miscomparing* // *Journal of Theoretical Politics*. 1991, vol. 3 (3), p. 243–257.

⁵ B. Greskovits ir D. Bohle. *The State, Internationalization, and Capitalist Diversity in Eastern Europe* // *Competition & Change*. 2007, vol. 11, no. 2; B. Greskovits, D. Bohle. *Capitalism without Compromise: Strong Business and Weak Labor in Eastern Europe's New Transnational Industries* // *Studies in Comparative International Development*. 2006, vol. 41, no. 1.

⁶ G. Esping-Andersen. *Social Foundations of Postindustrial Economies*. New York: Oxford University Press, 1999; F. G. Castles. *The Future of the Welfare State: Crisis Myths and Crisis Realities*. Cambridge: Cambridge University Press, 2004; G. Majone. *Dilemmas of European Integration: The Ambiguities & Pitfalls of Integration by Stealth*. Oxford: Oxford University Press, 2005.

⁷ G. Esping-Andersen. *Ibid.*

⁸ G. Majone. *Ibid.*